

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Romanistika

ZAVRŠNI MAGISTARSKI RAD

**Simbolika Danteove *Božanstvene komedije* u
romanu *Ako je to čovjek* Primo Levija**

Mentor: Prof. dr. Mirza Mejdanija

Student: Faruk Bećirović

Sarajevo, septembar 2020.

SADRŽAJ

SAŽETAK.....	3
UVOD	4
PRIMO LEVI	6
DANTE ALIGHIERI	8
<i>AKO JE TO ČOVJEK</i>	9
<i>BOŽANSTVENA KOMEDIJA</i>	12
<i>Pakao</i>	13
SIMBOLIKA DANTEOVE <i>BOŽANSTVENE KOMEDIJE</i> U ROMANU <i>AKO JE TO ČOVJEK</i> PRIMOLJEVIJA.....	16
ZAKLJUČAK	37
LITERATURA.....	39

SAŽETAK

Cilj ovoga rada je odgovoriti na temu Simbolika Danteove *Božanstvene komedije* u romanu *Ako je to čovjek* Primo Levija, odnosno pronaći vezu između ova dva djela, elemente i motive koji ih spajaju. U početnom dijelu rada, tačnije u uvodu, reći će se nešto više o samom izboru teme, koji su to razlozi i zbog čega izaziva interesovanje. Nakon uvodnog dijela biće predstavljene osnovne informacije o autorima obje knjige, te osnovne informacije o samim romanima, a sve u cilju dobivanja šire slike i bolje podloge za razumijevanje centralnog dijela rada. U glavnom dijelu će se nastojati prikazati elementi koji stvaraju vezu između ova dva romana, zatim će biti objašnjeno zašto su baš oni odabrani, koja je njihova uloga, a uz objašnjenja biće predstavljeni i sami primjeri, odnosno citati iz dvaju romana.

U samom radu biće moguće prepoznati i neke druge teme, budući da je teško izolovati samo jednu temu kada se radi o romanu kao što je to *Ako je to čovjek*, koji nosi posebnu težinu, jer se radi o jednom od prvih svjedočanstava o stradanju jevrejskog naroda ali i ostalih u koncentracionim logorima.

Na kraju rada naći će se zaključak u kojem će se kazati da li postoji veza između *Božanstvene komedije*, tačnije *Pakla*, i romana *Ako je to čovjek*, ako postoji, koliko je čvrsta ta veza i koje su osnovne poveznice. Nakon zaključka biće prikazana i literatura koja je poslužila za istraživanje na ovu temu, i na koncu za pisanje samog rada.

Ključne riječi: Dante, koncentracioni logori, Lager, Levi, pakao, simbolika, zatvorenici.

UVOD

U ovom radu nastojat će se predstaviti elementi i simbolika koji povezuju dva remek-djela, Danteovu *Božanstvenu komediju*, te roman *Ako je to čovjek* Primo Levija. Ova dva djela na prvi pogled mnogo su daleka i razlikuju se u mnogočemu, pisana su u različitim vremenskim periodima, i različitim historijskim situacijama, *Božanstvena komedija* je pisana u 13. stoljeću, a roman *Ako je to čovjek* u 20. stoljeću, Dante je prije *Božanstvene komedije* napisao mnoga druga poznata djela i aktivno se bavio pisanjem, dok je Leviju, koji je po zanimanju bio hemičar, ovo bilo prvo djelo, Dante piše o životu nakon smrti, a Levi o životu prije smrti. Na prvu se može pomisliti da nema niti jednog elementa koji spaja ova dva djela, ali ipak između njih postoji jaka veza. Dante je pisao o paklu koji čeka grešne duše nakon smrti, a Levi o ovozemaljskom paklu koji jako podsjeća na onaj Danteov.

Primo Levi je italijanski Židov, koji je zajedno sa brojnim drugim zatvorenicima u toku Drugog svjetskog rata deportovan u koncentracione logore, odakle su se samo rijetki vratili. Levijevo iskustvo i preživljavanje je zaista pakleno, te ne čudi razlog zašto je i sam odlučio da svoj roman još dodatno dotjera stilski i obogati ga elementima Danteovog *Pakla*. Ti elementi su zaista brojni što će se moći i primijetiti u nastavku rada, što implicira da je Levi, kojem književnost i pisanje nisu bili prvi poziv, itekako dobro poznao Danteovu *Božanstvenu komediju*, te je čak nekoliko puta i citirao u svome djelu.

Levijevo djelo je jedno od prvih svjedočanstava onoga kroz šta su prolazili zatočnici u logorima za uništenje, nije izmišljeno već pisano po istinitim događajima, pomoću njega možemo utonuti u svijet Lagera ili ovozemaljskog pakla, budući da ga Levi često poredi sa Danteovim. Ono nosi голу istinu o onome što se dešavalo iz perspektive jednog od zatočenika, koji govori i piše o svom iskustvu nevjerovatnom smirenošću, u tišini koja u očima čitaoca zapravo vrišti.

Upravo iz tih razloga je i nastala ideja za ovu temu, Simbolika Danteove *Božanstvene komedije* u romanu *Ako je to čovjek* Primo Levija, koja povlači za sobom određenu odgovornost i preciznost ako uzmemo u obzir samu težinu djela. Nastojat će se pisati istom onom smirenošću kao što je to bio slučaj sa samim autorom djela.

U samom djelu će se reći prije svega nešto o autorima oba djela (*Božanstvena komedija* i *Ako je to čovjek*), zatim osnovne crte koje se tiču njihovih djela kako bi se dobila

bolja slika i podloga o onome što će se pisati u nastavku, a tiče se simbolike Danteove *Božanstvene komedije*, tačnije prvog dijela te trilogije, odnosno *Pakla*, u romanu *Ako je to čovjek* Primo Levija. Obrađivat će se brojni motivi i elementi koji povezuju ova dva djela i za koje se smatra da zaslužuju pažnju same teme. Nastojat će se objasniti zašto je određeni element izabran za raspravu i koja je njegova veza sa Danteovim *Paklom*. Sama tema ovog rada nije pretjerano obrađivana ranije, kao što to obično biva kada se barem jednim dijelom obrađuje autor i djelo Dantea Alighierija. Za samog Levija važi isto, čak je i ovom njegovom remek-djelu trebao određeni period da zaživi i zasija u punom sjaju, budući da je stradanje Jevreja u Drugom svjetskom ratu bila na neki način i tabu tema u poslijeratnom periodu.

Pored simbolike i elemenata koji povezuju *Božanstvenu komediju* i roman *Ako je to čovjek*, Levijevo svjedočanstvo o koncentracionom logoru je protkano raznim opisima uslova, odnosno neuslova kojim je bio izložen zajedno sa ostalim zatočenicima, zatim porukama o čovjeku koji je zatočen i nečovjeku koji ga je zarobio. Obrađujući glavnu temu ovog rada moći će se primijetiti i neki od tih opisa i poruka koje Levi šalje kroz svoje djelo, koje itekako zahtjeva pažnju i poštovanje uzimajući u obzir tematiku koju obrađuje.

PRIMO LEVI

Primo Levi je rođen 31. jula 1919. godine u Torinu. Odgajan je u maloj zajednici Jevreja, bio je stidan dječak i česta meta nasilja. Ipak, bio je jako entuzijastičan čitatelj i izvrstan učenik, a već u ranim tinejdžerskim godinama je razvio snažan interes za hemiju. Godine 1937. se upisuje na Sveučilište u Torinu, baš u vrijeme kada fašizam počinje da preuzima apsolutnu kontrolu. Već naredne godine doneseni su zakoni kojima se zabranjuje obrazovanje Jevreja u državnim ustanovama. Levi je uz pomoć jednog od profesora uspio dovršiti studij, a 1941. godine je i diplomirao hemiju. Međutim, to je tek početak za Levija, jer iako je uspješno završio studije njegov život, kako privatni tako i profesionalni, zauvijek je obilježen njegovim jevrejskim porijeklom.

Godine 1942., Levi shvata da su se uslovi pogoršali, te da se njegova majka i sestra kriju u kući i obližnjim brdima kako bi izbjegli progon. Potom su Levi i njegova porodica pobjegli na sjever Italije gdje se pridružuju italijanskoj grupi otpora. Međutim, kada su ga fašističke snage kasnije te godine uhapsile, Levi je priznao da je Jevrej kako bi izbjegao strijeljanje. Nakon toga poslan je u italijanski zarobljenički logor u januaru 1944. godine, u logoru je bio poprilično dobro tretiran, međutim, logor brzo dolazi pod Njemačku kontrolu, te Levi biva deportovan u Auschwitz.

U januaru 1944. godine Levi je deportovan u koncentracioni logor, a na podlaktici mu je istetoviran broj 174517. U borbi za opstanak Levi je činio sve kako bi preživio, učio je njemački, usavršavao svoje znanje iz hemije, radio je u tvornici guma što mu je omogućilo da izbjegne neke od okrutnosti logora. U tom periodu također dokumentuje stvarnost Auschwitzta, nadajući se da će jednog dana svjedočiti o svemu.

U januaru 1945. godine Crvena armija¹ je oslobodila Auschwitz i Levi je krenuo kući. Od više od 7000 italijanskih Jevreja koji su tokom rata dospjeli u koncentracione logore, Levi je bio među njih od prilike 700 koji su uspjeli preživjeti.

Po povratku u Torino Levi je pronašao posao u tvornici boje, ali njegovo iskustvo u Auschwitzu stvorilo je u njemu jaku želju da ispriča svoje patnje, pa je tako počeo i pisati. Naredne dvije godine je proveo pišući svoje prvo djelo *Ako je to čovjek* (*Se questo è un*

¹ Crvena armija je bila vojska Sovjetskog Saveza 1918.-1946., nakon čega je 1946.-1991. nosila naziv Sovjetska armija.

uomo), koje je štampano u 2.000 primjeraka u Italiji, ali nažalost nije postiglo veliki značaj. U narednim godinama se posvetio porodici. Njegova sjećanja nisu blijedila vremenom i on nije odustajao od ideje da njegovo svjedočanstvo bude poznato široj javnosti, te je nastavio prepričavati svoje iskustvo kroz memoare, pjesme, kratke priče i slično. Godine 1958. objavljeno je novo izdanje romana *Ako je to čovjek*, a već 1959. godine prevedeno je na engleski i njemački jezik. Ponovni interes mu je donio i određenu dozu uspjeha, tako već u narednim godinama uspijeva objaviti i druga djela, među kojima je i njegov autobiografski film *Truce* (1963.).

Godine 1987. 11. aprila, portir zgrade u kojoj je Primo Levi stanovao veći dio života, kako prije tako i poslije rata, našao ga je mrtvog na dnu stubišta. Mrtvozornik je okarakterisao njegovu smrt kao samoubistvo, a mnogi ljudi koji su ga poznavali vjerovali su da je to krajnji rezultat patnje koju je pretrpio i sa kojom je živio. Ipak, drugi tvrde da je smrt bila nesreća, ukazujući na činjenicu da je patio od vrtoglavice. Pitanje je svakako kontroverzno i ostaje predmet rasprava.

Osim djela koja je Levi ostavio iza sebe, što ga je učinilo jednim od najvažnijih pisaca holokausta, on je također bio i predmet brojnih dokumentarnih filmova i biografija.

DANTE ALIGHIERI

Dante Alighieri je rođen 29. maja 1265. godine u Firenzi, a umro je 14. septembra 1321. godine u Raveni. Važi za jednog od najpoznatijih italijanskih pjesnika ikada, često ga nazivaju najvećim pjesnikom Srednjeg vijeka, te prvim književnikom koji je pisao na italijanskom jeziku a ne na latinskom. Dante je svakako bio prekretnica što se tiče italijanskog jezika budući da je u njegovo vrijeme većina književnika pisala na latinskom jeziku, ali ta djela je mogao čitati i koristiti samo mali broj ljudi, što se nije svidjelo Danteu budući da je on smatrao da knjige trebaju biti dostupne svima i upravo iz tog razloga često je birao da piše na narodnom, odnosno govornom jeziku.

Alighieri se aktivno bavio i politikom koja je u njegovo vrijeme bila poprilično burna ako uzmemo u obzir borbu za vlast između Guelfa i Gibelina. Sam Dante je bio pripadnik Guelfa koji su se kasnije podijelili na dvije različite struje, na bijele, na čiju stranu staje i Dante, te na crne. Danteovo progonstvo počinje 1302. godine i traje sve do kraja njegovog života, na mnogo načina je pokušavao da se vrati u svoj grad ali mu to nije polazilo za rukom. Ipak, taj period je iskoristio da napiše razna djela, te će mnogi kritičari reći da su njegova djela napisana u progonstvu bolja od onih koja je napisao u Firenzi. Neka od njegovih najpoznatijih djela su *Novi život (La vita nova)* posvećeno Beatrice i pisano u duhu Slatkog novog stila, *Gozba (Convivio)* pisano u progonstvu, *O umijeću govorenja na narodnom jeziku (De vulgari eloquentia)* u kojem se govori o raznolikosti italijanskog jezika i njegovim dijalektima, traktat *Monarhija (De Monarchia)* u kojem govori o monarhijskom obliku političkog uređenja, *Božanstvena komedija (Divina Commedia)* o kojoj će nešto više biti rečeno u nastavku rada.

AKO JE TO ČOVJEK

Ako je to čovjek je autobiografski roman koji je napisao italijanski hemičar i pisac Primo Levi. U njemu govori o proživljenom iskustvu u koncentracionom logoru Auschwitzu, u kojem je bio zatočen zbog svog Jevrejskog porijekla i potpore italijanskom antifašističkom pokretu. Prvi prijevod knjige na engleski jezik objavljen je 1959. godine, a američko izdanje je objavljeno pod nazivom *Survival In Auschwitz*. To je bitno naglasiti jer je Levi dosta pažnje posvećivao samim prijevodima svog remek-djela. Budući da je roman objavljen relativno brzo nakon Drugog svjetskog rata, tačnije nakon dvije godine, on se smatra i jednim od prvih izvještaja očevidaca o zlostavljanju Jevreja tokom Drugog svjetskog rata i uslovima, odnosno neuslovima kojima su bili izloženi.

Levijevo djelo predstavlja veoma iskrenu, sirovu i autentičnu pripovijest pišući o mnogim borbama i patnjama koje je pretrpio jevrejski narod tokom Drugog svjetskog rata. Upućuje na činjenicu da njegova priča nema glavnog protagoniste, nema heroja koji bi mogao biti nagrađen za svoja „postignuća“ ili sposobnostima zahvaljujući kojima je i preživio na kraju. Očito je da niti Levi ni ostali ljudi koji su završili u logorima nisu završili tamo dobrovoljno, nego su prisilno i brutalno odvojeni od svojih porodica i domova, gdje su doslovno morali da se bore za svoj život u kojem im je svako dostojanstvo oduzeto. Borili su se protiv gladi, žeđi, diskriminacije, neispavanosti, ugnjetavanja, fizičkih i psihičkih mučenja, te nehumanog i varvarskog postupanja. Ono što je zanimljivo kod Levija, da nakon svega što je preživio u logoru on piše bez ljutnje i ogorčenja, izbjegava biti pretjerano sentimentalni i emotivan, te na jednostavan način prepričava svoja sjećanja. U osnovi, on piše priču o preživljavanju, izdržljivosti, nadi i ljudskosti. Upravo to i objašnjava u predgovoru svog romana gdje kaže sljedeće:

Zato ova moja knjiga, s obzirom na okrutne pojedinosti, ne dodaje ništa onome što je čitateljima cijelog svijeta već znano o uznemirujućoj temi logora za uništenje. Ona nije napisana u svrhu podastiranja novih poglavlja optužbe; prije će biti u stanju ponuditi vjerodostojan podatak za spokojno proučavanje nekih oblika ljudskog duha.²

² LEVI, Primo (2017), *Zar je to čovjek*, Fraktura, Zaprešić, str. 7.

Jedna od istaknutijih tema koja prožima čitavu knjigu i cjelokupno Levijevo iskustvo, jeste dehumanizacija, odnosno depersonalizacija, što je i bio glavni cilj logora za uništenje. Zarobljenici su svedeni na brojeve, na komade, oduzima im se njihovo dostojanstvo.

Besmislenom točnošću, na koju smo se kasnije naviknuli, Nijemci obaviše prozivku. Na koncu: „Wieviel Stuck?“ upita narednik; a kaplar spremno pozdravi i odgovori da „komada“ imade šest stotina i pedeset te da je sve u redu; zatim nas utovariše u velike autobuse i odvezoše na kolodvor u Carpi. Tu nas je čekao vlak i pratnja za putovanje. Tu primismo i prve udarce: to je bilo tako novo i besmisleno da ne oćutjesmo bol, ni tijelom ni dušom. Samo duboko ćuđenje: kako se ćovjeka može udarati bez srdžbe? ³

Iz prethodnog primjera da se primijetiti na koji način su se vojnici odnosili prema zarobljenicima, može se zaključiti da su gotovo svaku osobinu ćovjeka izgubili ili sveli na minimum, te da zarobljenici nisu ništa više nego brojevi ili ćivotinje, zbog načina na koji su se prema njima vojnici odnosili. Porećenja zarobljenika sa ćivotinjama u Levijevom romanu nisu strana, a u nastavku ćemo i izdvojiti jedno kao primjer u kojem naš protagonist opisuje prinudni rad jednog od zatoćenika.

Nema one temeljne domišljatosti konja za vuću, koji prestanu tegliti ćas prije nego što iscrpljeni klonu: on vuće, ili nosi, ili podupire, sve dok mu to snaga dopušta, potom iznebuha popusti, bez rijeći objašnjenja, ne podižući s tla tužne i zamagljene oći. Podsjećća me na pse upregnute u sanjke iz Londonovih knjiga, koji se trse do zadnjega daha i umiru na stazi. ⁴

Depersonalizacija je nešto nezaobilazno za svaku dušu u Lageru, što podrazumijeva oduzimanje imena, oduzimanje stila ćivota, kose, odjeće, obuće, nemogućnosti da neko razumije ono što zatvorenici govore i slično. Upravo to Levi opisuje u narednom primjeru.

Tada smo prvi put primijetili da našem jeziku nedostaju rijeći koje bi izrekle ovu uvredu, ovo uništenje ćovjeka. U tren, gotovo proroćanskom intuicijom, objavila nam se stvarnost: stigli smo do dna. Dublje od toga ne može se: nema bjednijeg ljudskog poloćaja, niti je takvo što zamislivo. Ništa više nije naše: oduzeli su nam

³ Ivi, str. 13.

⁴ Ivi, str. 44.

*odjeću, obuću, čak i kosu; progovorimo li, neće nas slušati, a kad bi nas i slušali, ne bi nas ni razumjeli. Oduzet će nam i ime: a htjednemo li sačuvati ga, morat ćemo u sebi smoći snage da to učinimo, da postignemo da iza tog imena ostane štagod naše, od nas kakvi smo nekad bili.*⁵

Tema i poruka čitave knjige je ugnjetavanje čovjeka od strane čovjeka, uništenje čovjeka i fizički i psihički, pretvaranje čovjeka u hodajući kostur i uništenje svakog dostojanstva i svijesti o sebi. Likovi koji se pojavljuju u romanu su mnogobrojni, ali se uglavnom pojavljuju u jednoj epizodi ili situaciji. Lik koji se pojavljuje više puta je Alberto, Levijev najbolji prijatelj. Mladić koji ima dvadeset i pet godina, također italijanskog porijekla i osoba sa kojom će protagonist provesti veliki dio vremena u logoru.

Što se tiče same strukture knjige, ona je podijeljena na sedamnaest relativno kratkih poglavlja (*Putovanje, Na dnu, Inicijacija, Ka-Be, Naše noći, Rad, Jedan ugodan dan, S onu stranu dobra i zla, Utopljenici i spašeni, Ispit iz kemije, Pjesma o Odiseju, Ljetni događaji, Listopad 1944., Kraus, Dei drei Leute von Labor, Posljednji, Priča o deset posljednjih dana*). Sam Levi o strukturi svog djela kaže sljedeće:

*Svjestan sam strukturnih manjkavosti ove knjige, pa molim za oprost. Ako ne i stvarno, onda kao nakana i zamisao, knjiga je nastala još u danima Lagera. Potreba da se „drugima“ ispriповjedi, da se „druge“ učini sudionicima, poprimila je među nama, prije i poslije oslobađanja, značaj neposredna i silovita poriva, do te mjere da se natjecala s drugim elementarnim potrebama: knjiga je napisana da udovolji toj potrebi; u prvom redu, dakle, s ciljem unutarnjega oslobađanja.*⁶

Već na prvu se, dakle, da zaključiti da je Levi svjestan da struktura njegove knjige nije u rangu sa djelima pisaca kojima je književnost prvi poziv, ali on naglašava da to i nije osnovna svrha njegovog djela nego unutarnje oslobađanje i dijeljenje preživljenog iskustva sa javnošću. Tokom boravka u logoru Levi je zajedno sa ostalim zatvorenicima proživljavao nezamislive strahote, a njegova priča stoji kao podsjetnik na holokaust, nešto što se nikada ne smije zaboraviti i nešto što se nikada više ne smije ponoviti.

⁵ Ivi, str. 24.

⁶ Ivi, str. 8.

BOŽANSTVENA KOMEDIJA

Božanstvena komedija je spjev u tri dijela i stotinu pjevanja, odnosno *Pakao*, *Čistilište* i *Raj*. Ovo je Danteovo najpoznatije djelo, a smatra se i jednim od najistaknutijih djela italijanske književnosti i jednim od najvećih djela svjetske književnosti. Ono predstavlja pjesnikovu viziju zagrobnog života. Djelo je izvorno nazvano *Komedija*, a dodatak božanstvena dodao je Giovanni Boccaccio. Pisano je za vrijeme Danteovog progonstva što je sigurno dalo posebnu notu njegovom remek-djelu, određenu zrelost i dodatnu težinu.

Dante ništa nije prepustio slučaju pa tako nalazimo jako preciznu i složenu strukturu zagrobnog života utemeljenu na aristotelovsko-kršćanskoj interpretaciji ptolomejske slike svijeta. To implicira da se u centru svemira nalazi zemaljska kugla, u središtu sjeverne polutke koja je naseljena nalazi se grad Jeruzalem, ispod kojeg se nalazi pakao. Danteov *Pakao* ima oblik naopačke okrenutog lijevka, on je podijeljen na devet krugova koji se kako se ide prema dnu sve više sužavaju, što znači da je prvi krug pakla najširi, a posljednji, odnosno deveti najuži u kojem se nalazi i sam Lucifer. Lucifer je bio vođa anđela koji su se pobunili protiv Boga, te nakon što je pobijeđen bačen je sa neba, upravo njegov pad je stvorio provaliju pakla.

Kada govorimo o Danteovoj slici zagrobnog života tada ne govorimo samo o geometrijskoj preciznosti nego i moralnoj. Kao primjer možemo uzeti udaljenost Lucifera, koji predstavlja načelo zla, i Boga, koji predstavlja načelo dobra i milosti. Struktura se temelji na broju tri, koje je zapravo simbol Svetog Trojstva. O samoj simbolici broja tri u Danteovoj *Božanstvenoj komediji* dalo bi se pisati nadugo i naširoko, pa ćemo iz tog razloga samo zagrebat i površinu i reći ono osnovno. *Božanstvena komedija* sastoji se od tri kantike, *Pakao*, *Čistilište* i *Raj*, svaka kantika ima trideset i tri pjevanja, dodamo li tom broju jedno uvodno pjevanje *Pakla* dobit ćemo broj sto koji je zapravo savršen broj u mistici brojeva.

Božanstvena komedija obiluje simbolikom, a sam Dante predstavlja simbol grešnog čovjeka, njega kroz pakao i čistilište vodi Vergilije koji predstavlja simbol razuma, a kroz raj ga vodi Beatrice koja predstavlja Božju milost i objavu.

Pakao

Prva od tri kantike koje sačinjavaju *Božanstvenu komediju* je upravo *Pakao*, dio koji je najznačajniji za našu temu i odakle je Primo Levi crpio inspiraciju i elemente koje je poredio sa svojim iskustvom u zatočeništvu. Upravo zbog toga reći ćemo nešto više o samom *Paklu* kako bi upotpunili sliku tog dijela *Božanstvene komedije*.

Dante spjev započinje u mračnoj šumi, koja predstavlja simbol grijeha, a sam put započinje u 35. godini svog života, koja se tada smatrala sredinom i vrhuncem čovjekovog života, jer je prosječni vijek čovjeka u to vrijeme bio sedamdeset godina. Na samom početku Dante nailazi na probleme, kada ga u želji da se popne na brdo obasjano suncem sprječavaju tri zvijeri, a to su: lav, vučica i gepard, koji simboliziraju oholost, halapljivost i putenost. Tada mu u pomoć priskače Vergilije, glas razuma i Danteov književni uzor, koji će Danteu pomoći da prođe kroz pakao i čistilište.

Na ulazu u pakao Dante pronalazi stihove koji nagovještavaju ulazak u „grad sviju muka“, beznađe koje pruža vječnu patnju. U „predvorju“ pakla nalaze se tzv. mlitavci, to su zapravo osobe koje su svoj život provele bez ličnog stava, koje su često mijenjale strane, odnosno stranke i stavove. Oni su osuđeni da čitavu vječnost jure za zastavama, baš iz razloga što su za vrijeme života bili neodlučni i prevrtljivi.

Nakon predvorja Dante dolazi na obalu rijeke Aheront⁷, preko koje Haron⁸ prevozi duše. Zatim Dante dolazi u prvi od devet krugova pakla u kojem se nalaze nekrštene duše, a ovaj krug se naziva limb. Među dušama u limbu Dante prepoznaje mnoge poznate književnike i znanstvenike, među njima se ističe Homer, čiji rad Dante poznaje indirektno jer nije poznavao grčki jezik.

Nakon prvog kruga Dante dolazi pred Minosa⁹, koji se nalazi na ulazu u drugi krug, i koji ima ulogu suca, jer broj udaraca njegovog repa određuje u koji krug pakla grešna duša pada. U samom drugom krugu se nalaze preljubnici, a Dante razgovara sa Francescom i Paolom koji se nalaze u drugom krugu.

⁷ Aheront je u grčkoj mitologiji rijeka boli u Hadu preko koje Haron prevozi umrle duše u svome čamcu. Aheront je također bilo i ime boga te rijeke. Rijeku Aheront su opisivali i Platon i Vergilije u svojim djelima. Kod Dantea rijeka Aheront predstavlja granicu pakla u tzv. predpaklu.

⁸ Haron je u grčkoj mitologiji Erebov i Nikitin sin (odnosno sin tame i noći), bio je lađar u Hadu, preuzimao je i prevozio umrle duše na obali rijeke Aheront.

⁹ Minos je u grčkoj mitologiji bio legendarni kretski kralj, sin Zeusa i Europe. Vergilije ga je u svom djelu *Eneida* smjestio u podzemlje kao jednog od sudaca, dok je Dante od njega učinio demona koji sudi na ulazu u drugi krug pakla.

U trećem krugu Dante nastavlja susretati grešnike, tu nalazi proždrljivce koji su uronjeni u blato po kojim neprestano tuče kiša i snijeg, a trga ih Kerber¹⁰. Kerber je po klasičnoj mitologiji čuvar cijelog podzemlja, međutim kod Dantea je čuvar samo trećeg kruga.

U četvrtom krugu su smješteni škrci i rasipnici, osuđeni da guraju ogromne gromade. Podijeljeni su na dvije strane, tako da kada se sretnu vrijeđaju jedni druge, a težina njihovog tereta odgovara količini zemaljskih dobara koje su nakupili i rasipali. Čuvar duša u četvrtom krugu je Pluto¹¹, grčki bog bogatstva.

Između četvrtog i petog kruga se nalazi rijeka Stiks, koja oplakuje grad Dis i u koju su smješteni srditi i lijeni. Sam grad je opasan zidinama i u njega je jako teško ući, zbog toga Danteu i Vergiliju u pomoć priskače Božji izaslanik, zahvaljujući kojem na kraju uspijevaju ući u grad.

Unutar zidina grada Disa nalazi se šesti krug u koji su smješteni krivovjernici, a nadgledaju ih Erinije, odnosno božice osvete (Megera, Aletto i Tisifone). Kažnjene duše se nalaze u gorućim grobovima, među njima se nalaze firentinski plemić Farinata, Danteov politički protivnik kojeg on svejedno poštuje, te Cavalcante Cavalcanti, otac Danteovog prijatelja Guida.

Sedmi krug pakla je kompleksniji od prethodnih jer je podijeljen na tri pojasa. U sva tri pojasa nalaze se nasilnici, u prvom pojasu su nasilnici protiv svojih bližnjih, zatim u drugom pojasu nasilnici protiv samih sebe, odnosno oni koji su digli ruku na sebe, i u trećem pojasu se nalaze nasilnici protiv prirode. Prvi su uronjeni u vrelu krv, drugi su pretvoreni u grmlje, a treći se nalaze pod vatrenim pljuskom.

Osmi krug je podijeljen na deset rovova u kojima se nalaze oni u koje se nema povjerenja. U prvom i drugom rovu se nalaze zavodnici žena i laskavci, u trećem duše onih koji su trgovali svetim stvarima, u četvrtom se nalaze lažni proroci, u petom podmitljivci, u šestom licemjeri, a u sedmom rovu se nalaze lopovi. Osmi rov je rezervisan za himbene svjedoke, a među njima se ističe Odisej, kojeg Dante poznaje iz obrada grčkih priča, jer kako smo već ranije rekli Dante nije znao grčki jezik.

U devetom krugu gdje su možda mnogi očekivali paklene muke u vječnoj vatri Dante na svom putu pronalazi upravo suprotno, led. Sam deveti krug je podijeljen na četiri pojasa, u svakom od njih se nalaze izdajice. U prvom su izdajice rođaka, u drugom izdajice domovine, u trećem izdajice gostiju, a u četvrtom izdajice dobročinitelja. U Luciferovim ustima nalaze se

¹⁰ Kerber je u grčkoj mitologiji troglavi pas, odnosno Hadov pas koji ima ulogu čuvara podzemlja.

¹¹ Pluto je u rimskoj mitologiji bog podzemlja, koji u mnogočemu odgovara grčkom bogu Hadu.

najveći grešnici, među njima i Juda koji je bio izdajica Krista. Nakon strmoglavog silaska niz devet krugova pakla Dante i Vergilije se počinju uspinjati uz Luciferove noge, čime započinje put prema čistilištu i raj.

Ukratko su prikazani elementi i osnovne informacije koje se tiču *Pakla*, razlog tome je što se želi ponuditi osnova o ovom dijelu *Božanstvene komedije* čije elemente prikazuje i poredi Primo Levi u svom romanu *Ako je to čovjek*. Elemente koji se pojavljuju u Levijevom remek-djelu svakako ćemo pojasniti i prikazati preciznije.

SIMBOLIKA DANTEOVE BOŽANSTVENE KOMEDIJE U ROMANU AKO JE TO ČOVJEK PRIMO LEVIJA

Kao što smo već rekli u uvodu Levijevo djelo, uprkos tome što je njegov prvi poziv hemija a ne književnost i pisanje, pretočio je svoje iskustvo na vrhunski način, te zaista stvorio remek-djelo koje iziskuje poštovanje. Pored toga što obiluje raznim temama i opisima, ono je jako dotjerano i stilski, što znači da književnost Leviju u mladosti nije bila strana, štaviše pokazao se kao vrhunski poznavalac Danteove *Božanstvene komedije*. Ono što se želi reći jeste da je Primo svoj roman protkao elementima i motivima *Božanstvene komedije*, te na taj način dodao još veću težinu svome djelu. Na koji način i kako biće prikazano u nastavku, neki elementi su lako uočljivi a neki baš i ne. Sama tema simbolike *Božanstvene komedije* u Levijevom romanu nije strana, ali relativno je površinski obrađivana.

Krenut ćemo redom, sam put iz Italije u koncentracione logore može se okarakterisati kao put u pakao i bez Levijevog naglašavanja, jer prenatrpani vagoni, dugo putovanje bez hrane i pića i nije ništa drugo nego ovozemaljski pakao. Međutim naš protagonist to i sam naglašava i izdvaja u svom djelu. Naime, u toku prijevoza teretnjakom do konačne destinacije Levi njemačkog vojnika poredi sa Haronom, koji prevozi mrtve duše.

Neki njemački vojnik, naoružan do zuba: ne vidimo ga jer je mrkli mrak, ali osjećam njegov tvrd dodir svaki put kad nas uzdrmano vozilo sve baci desno ili lijevo. Upali džepnu svjetiljku pa, umjesto da vikne: „Jao vama, grešne duše!“ jednog po jednog uljudno nas pita na njemačkom, i sveopćem jeziku, imamo li novaca ili satova da mu ih ustupimo: ionako nam kasnije neće služiti. Nije to zapovijed, nije propis: jasno se vidi da je to malo osobno poduzetništvo našeg Harona.¹²

Iz prethodnog primjera možemo primijetiti da Levi citira dio Danteove *Božanstvene komedije*, tačnije III pjevanje *Pakla*. „Jao vama, grešne duše!“ tim riječima se Haron, demon koji osuđene duše prevozi na drugu stranu obale rijeke Aheronta obraća Danteu i Vergiliju, jer ih je zamijenio za grešnike.

Kad eno gdje će lađom prema nama

¹² LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 17.

*Zbog stare kose bijeli starac poći,
vičući: „Jao, griješne duše, vama!*

*Nikad se u raj ne nadajte doći!
Na drugi brijeg će svatko sa mnom sade,
U oganj i led do vječne noći.¹³*

Drugo poglavlje Levijevog djela nosi naziv „Na dnu“. To je izraz koji naš protagonista često koristi u svom pisanju i opisivanju događaja i doživljaja, a evo i zbog čega. Izrazom „na dnu“ (it. sul fondo) i sličnim varijacijama koje ćemo vidjeti u nastavku Levi ponovno asocira na *Pakao* o kojem je pisao Dante. Podsjetit ćemo se precizne strukture zagrobnog života o kojoj je Alighieri pisao. Dakle, u sredini sjeverne polutke nalazi se grad Jeruzalem, a ispod njega ulaz u pakao, što implicira da se i sam pakao nalazi ispod, na dnu. U odnosu na pakao koji se nalazi na dnu zagrobnog života i koji se proteže sve do središta zemlje, gdje je smješten Lucifer, čistilište se nalazi iznad, iako na suprotnoj strani polutke usred okeana. Iznad čistilišta, koje ima oblik planine veličinom jednako proporcionalne udubljenju i ponoru koje je prouzrokovao Luciferov pad, se nalazi zemaljski raj. U svakom smislu, odnosno i geografskom i moralnom pakao se nalazi na dnu, a budući da Levi u svom pisanju često poredi koncentracione logore, preciznije Lager o kojem ćemo više govoriti poslije, sa *Paklom*, ne čudi učestalo korištenje izraza „na dnu“ i njegovih varijacija.

Krenut ćemo hronološki, već u prvom poglavlju „Putovanje“ Levi koristi ovaj izraz i to kada opisuje vožnju teretnjakom, kojim je sa ostalim zatvorenicima putovao do krajnje destinacije. U toku vožnje Primo razmišlja o tome da li ima prostora i vremena za bijeg, da li je u blizini straža ili neko ko pazi na njih, ali ubrzo njegovo razmišljanje i nada prestaju jer su stigli do kraja, do dna.

Ni sam ne znam kako se zatekoh na teretnjaku s tridesetak drugih; teretnjak je krenuo u noć punom brzinom; bio je pokriven pa se nije moglo vidjeti van, ali se po drmanju moglo razabrati da na cesti ima mnogo zavoja i rupa. Jesmo li bez pratnje...? da iskočimo? Prekasno je, prekasno, svi idemo „dolje“.¹⁴

¹³ ALIGHIERI, Dante (2000), *Pakao*, SysPrint, Zagreb, str. 41.

¹⁴ LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 17.

Kako smo već ranije rekli drugo poglavlje romana *Ako je to čovjek* nosi ime „na dnu“, u samom poglavlju Levi ponovno koristi varijaciju tog izraza aludirajući na ovozemaljski pakao u kojem se našao sa mnogim drugim zatočenicima. U tim trenucima Primo se prilagođava, ako je to uopšte i moguće sa novom stvarnošću, odnosno surovim uslovima logora za uništenje koji u potpunosti opravdava svoj naziv.

*Tada smo prvi put primijetili da našem jeziku nedostaju riječi koje bi izrekle ovu uvredu, ovo uništenje čovjeka. U tren, gotovo proročanskom intuicijom, objavila nam se stvarnost: stigli smo do dna. Dublje od toga ne može se: nema bjednijeg ljudskog položaja, niti je takvo što zamislivo.*¹⁵

Primjećujemo da ovo novo iskustvo za Levija predstavlja najnižu ljestvicu života, možda upravo iz tog razloga nerijetko pronalazimo takve konstrukcije kojima naš protagonist želi naglasiti proživljenu dehumanizaciju i depersonalizaciju čovjeka, koji je ne tako davno imao normalan život. Odmah u nastavku Levi koristi sličnu frazu:

*Zamislite čovjeka kojem, zajedno s dragim osobama, oduzimaju njegov dom, njegove navike, njegovu odjeću, napokon sve, doslovce sve što ima: biće to prazan čovjek, sveden na patnju i potrebu, komu nije stalo do dostojanstva i razbora, jer se to lako dogodi onome tko je sve izgubio [...] Razumjet će se, odatle, dvostruko značenje naziva „Logor za uništenje“ pa će biti jasno što kanimo iskazati ovim izrazom: čamiti na dnu.*¹⁶

Da se zaključiti da gotovo uvijek uz neku od varijacija izraza „na dnu“ dolaze i dugi i detaljni opisi, te obrazloženja surove situacije u kojoj su se našli zatočnici logora za uništenje.

*Evo me, dakle, na dnu. Tjera li nas na to potreba, vrlo se brzo naučimo brisati prošlost i budućnost. Petnaest dana nakon dolaska, već redovito gladujem, kronična glad nepoznata slobodnim ljudima, zbog koje noću sanjamo, a čami u svim dijelovima naših tjelesa; [...]*¹⁷

¹⁵ Ivi, str. 24.

¹⁶ ibid.

¹⁷ Ivi, str. 35.

Upravo tim riječima Primo privodi kraju drugo poglavlje svog romana. Ali upotreba sličnih izraza i konstrukcija se nastavlja pojavljivati i u nastavku romana. Gotovo se uvijek ta konstrukcija nalazi na početku ili na kraju Levijevih rečenica, odnosno razmišljanja, što se može primijetiti i na prethodnim primjerima, ali isto tako i na narednom primjeru, a radi se o dijelu knjige kada Primo opisuje kakva su bila buđenja i jutra u logorima:

Tuđinska riječ poput kamena pada na dno svih duša. „Ustaj“: varljiva brana toplih prekrivača, slabunjav oklop sna, makar i mučan noćni bijeg od svakodnevnice, padaju raskomadani oko nas, opet smo budni bez odgode, izloženi uvredi, okrutno goli i ranjivi.¹⁸

Razlog zašto Levi ovu konstrukciju gotovo uvijek stavlja na početak ili kraj onoga što želi reći vjerovatno je taj što na taj način šalje jaču poruku, te iz razloga što želi dodatno naglasiti simboliku i povezanost sa Danteovim *Paklom*. Slična konstrukcija pojavljuje se i u još dva poglavlja, najprije u poglavlju „Utopljenici i spašeni“ gdje protagonista romana *Ako je to čovjek* piše o kvaliteti života i uslova, odnosno neuslova u Lageru.

Život o kojem smo govorili i o kojem ćemo govoriti, dvosmislen je život Lagera. Tako mučno, pritisnuti na dnu, živjeli su mnogi ljudi naših dana, ali svatko razmjerno kratko vrijeme; zato će se možda netko priuipitati zavrjeđuje li baš, i je li u redu, da o tom iznimnom ljudskom stanju ostane zapisano poneko sjećanje.¹⁹

Te za kraj ćemo za ovu temu i ujedno element koji služi kao poveznica između ova dva remek-djela izdvojiti primjer iz četrnaestog poglavlja, tj. poglavlja pod imenom „Kraus“ u kojem Levi pored gladi i ostalih neprilika ističe i loše vremenske uslove na kojim je nerijetko morao raditi.

Ili još i više, kiša, vjetar, i uobičajena glad, pa misliš kad bi baš morao, kad baš u srcu ne bi više ništa drugo osjećao osim patnje i dosade, kako se ponekad dogodi, da uistinu izgleda da čamimo na dnu; dakle i tada mi mislimo da možemo, ako želimo u svakom času, samo otići [...] ²⁰

¹⁸ Ivi, str. 67.

¹⁹ Ivi, str. 95.

²⁰ Ivi, str. 145.

Jedan od elemenata koji u mnogočemu asocira na Danteov *Pakao* i koji zapravo i jeste njegova metafora je Lager, prostor koncentracionih logora u kojem su bili smješteni zatvorenici, njihove spavaone, tzv. blokovi, zatim bolničke prostorije, prostori za rad, a sve to je bilo ograđeno žicom i čuvano od strane njemačkih vojnika. Levi često poredi Lager sa Danteovim *Paklom*, nekad manje a nekad više očito, što ćemo i vidjeti u narednim primjerima. Prva stvar koja se može protumačiti poveznicom između Lagera i Danteovog *Pakla* jesu natpisi koji se nalaze na ulazima. Iako su različiti ipak se često uzimaju kao element koji spaja ova dva djela, što nije pogrešno jer je poznato da je zapravo čitavo Levijevo iskustvo, počevši od putovanja pa sve do boravka u logoru, poređeno sa Danteovim *Paklom*, te protkano elementima koji dolaze iz tog djela.

Na ulazu u Lager stoji natpis za koji Primo kaže da je uspomena koja ga progoni u snovima: „*ARBEIT MACHT FREI, rad oslobađa*“²¹. S druge strane, na ulazu u pakao nalazi se sljedeći natpis:

*Kroz nas se ide u grad sviju muka,
kroz nas se ide, gdje se vječno plače,
kroz nas se ide do propala puka.*

*Pravda nam tvorca višnjega potače;
božanska svemoć, mudrost, što sve znade,
i prva ljubav graditi nas začē.*

*Što god stvorenja prije nas imade,
vječno je, pa smo i mi vječna vijeka;
tko uđe, nek se kani svake nade.*²²

Već pri samom dolasku u logor Levi pravi poređenje sa paklom, koje čak podsjeća i na Tantalove muke²³. Radi se o dijelu u kojem Primo opisuje prostor u kojem se nalaze, fizičko stanje zatvorenika i uslove koji ih okružuju.

²¹ Ivi, str. 19.

²² ALIGHIERI, Dante (2000), *op. cit.*, str. 39.

²³ Tantalova kazna je postala metafora za uzaludno i neispunjivo iskušenje. Bio je do vrata u hladnoj vodi, a iznad glave bile su mu grane voćnih plodova. Kad god bi pokušao ubrati plod, grane bi se izmakle, a kad god bi pokušao popiti hladne vode, voda bi se povukla.

Ovo je pakao. Danas, u ove naše dane, pakao mora da je takav: jedna velika i prazna prostorija, a mi umorni stojimo, tu je i slavina iz koje kaplje voda koja nije za piće, dok mi iščekujemo zacijelo nešto strašno, a ne događa se ništa, nikako da se nešto dogodi. Kako misliti? Više se ne može misliti, kao da smo već mrtvi.²⁴

Iz prethodnog citata da se primijetiti da Levi prostor u kojem su se našli poredi sa paklom, a sebe i ostale zatočenike sa mrtvacima, jer jasno kaže da je to mjesto pakao, te da mu se čini kao da su već mrtvi. Spomenuli smo da opisana situacija neodoljivo podsjeća i na Tantalove muke, jer su bili umorni a ipak su stajali, bili su žedni a u prostoriji se nalazila samo česma sa vodom koja nije za piće.

U nastavku pronalazimo očit primjer citiranja Danteovog *Pakla*, naime Levi potaknut žeđi pokušao je otkinuti jednu ledenicu koja mu se nalazila u blizini. Međutim, u tome ga je spriječio jedan od njemačkih vojnika. Primo zatečen takvim postupkom shvaća da su logori i podignuti u svrhu što većeg ugnjetavanja i mučenja čovjeka, te upravo iz tog razloga odlučuje citirati stihove iz Danteovog *Pakla*: „*Budemo li htjeli živjeti u njemu, trebat će brzo i dobro shvatiti da: Tu moći Svetog Lica trnu: tu drugačije se no u Serchiju pliva!*“²⁵ To su stihovi koji potiču iz XXI pjevanja *Pakla*, a predstavljaju podrugivanje đavola, budući da su Svetim Licem stanovnici Luce²⁶ nazivali prastaro raspelo u Bazilici Sv. Martina. Osim raspela stanovnici Luce su koristili novac sa Kristovom slikom. A rijeka Serchio teče u blizini samoga grada.

*Zaroniv, ovaj izvnut se vrnu,
al' đavoli, što most ih dolje skriva,
viknu: „Tu moći Svetog Lica trnu:*

*tu drugačije se no u Serchii pliva!
Stog, nećeš li da naše kuke rade,
iz smole izać opasno ti biva.“²⁷*

Lager je kroz čitavu knjigu opisivan kao mjesto gdje nestaje svaka nada, gdje se gase sjećanja na prethodni, normalni život, gdje se živi dan za danom. Od ljudi su ostali samo goli

²⁴ LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 19

²⁵ Ivi, str. 27.

²⁶ Grad u Italiji.

²⁷ ALIGHIERI, Dante (2000), *op. cit.*, str. 135.

kosturi, kojih se stide i njihovi „vlasnici“, sam Levi govori da ga je bilo stid pojaviti se mršav, prljav, loše obučen i izmoren pred djevojkama civilima koje su radile zajedno sa njima u laboratoriji, što je u suštini paradoks, budući da je za takve grozote bila kriva ideologija na čijoj su strani i bile te radnice.

Lager je u očima mnogih ovozemaljski pakao, stanište ispraznih ljudi koji su čak prestali i da razmišljaju o izlasku odatle, o povratku kući i o boljem sutra. Krade se i umire na sve strane, u njemu stanuje više mrtvila nego života. Protagonista romana *Ako je to čovjek* nije propustio priliku da spomene da je Lager zapravo pakao i da je dom mrtvih duša, a o tome svjedoče i naredni citati.

*Razumio je; sad ustaje, prilazi mi i stidljivo me grli. Neobičan je doživljaj zaokružen pa se osjećam ispunjen smirenom žalosti koja gotovo da je radost. Nisam više vidio Schloma, ali nisam zaboravio njegovo ozbiljno i tiho lice dječaka koji me prihvatio na pragu kuće mrtvih.*²⁸

Prethodni citat govori o razgovoru Levija sa još jednim zatvorenikom, kojem je tek šesnaest godina a već je tri godine proveo u Lageru. Ta činjenica sama po sebi pokazuje zašto se Lager poistovjećuje kroz cijelu knjigu za Danteovim *Paklom*, jer se iz tog primjera vidi da tu nije bilo poštete čak ni za djecu, samim tim nepotrebno je i napominjati da su se i žene koje su bile zatočene našle pod jednakim uslovima.

Tokom boravka u Ka-Beu Primo osluškuje tutnjavu ostalih zatvorenika koji se vraćaju u svoje Blokove, osjeća kroz šta prolaze, iako nije s njima ima jasnu sliku o tome kako oni izgledaju i kako se kreću, te još jedanput zatočenike u Lageru naziva mrtvim dušama.

*Kada zasvira ta glazba, mi znamo da drugovi, vani u magli, kreću marševskim korakom, poput strojeva; njihove su duše mrtve, a glazba ih tjera, kao vjetar sasušeno lišće, i nadomješta im volju. Nema više volje: svaki otkucaj srca postaje korak, uvjetovano stezanje poremećena mišićja.*²⁹

Jedan od neizostavnih elemenata, koji se nalazi pri samome vrhu po upečatljivosti jeste jezična zbrka i mješovitost koja je svakodnevica u Lageru. U koncentracione logore su dovodili zatvorenike sa svih strana, iz gotovo svih europskih zemalja, većina su bili Jevreji, a

²⁸ LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 29.

²⁹ Ivi, str. 52.

pored njih tu su još bili i politički zatočnici koji su imali koliko toliko bolje uslove. Sam Levi govori da je u logoru bilo Jevreja iz Grčke, Mađarske, Poljske, Francuske i još nekih zemalja. Upravo iz tog razloga u Lageru vlada višejezičnost, mada su mnogi naučili makar osnovne pojmove na njemačkom jeziku, koji je gotovo bio neophodan za preživljavanje u toj nehumanoj sredini. I u samom romanu se nerijetko nalaze rečenice na nekom od stranih jezika, našem protagonistu naravno, u najviše slučajeva na njemačkom i francuskom jeziku.

Shvaćam da mi nalaže da šutim, ali ta riječ za me nova, a kako joj ne znam smisao i doseg, moj nemir raste. Jezična zbrka temeljna je sastavnica načina življenja ovdje dolje; okružen si vječnim Babilonom u kojem svi izvikuju zapovijedi i prijetnje na jezicima nikad prije čuvenim, pa teško onom tko ne shvaća u letu. Ovdje nitko nema vremena, nitko nema strpljenja, nitko te ne sluša; mi, tek pridošli, nagonski se okupljamo po kutovima, do zida, kao što to čine ovce, ne bismo li osjetili da su nam leđa stvarno zaštićena.³⁰

Iz navedenog primjera može se zaključiti nekoliko činjenica, prva je višejezičnost, budući da se Levi susreće sa novom riječju, što je bila svakodnevica u Lageru, pa i sam kaže da je jezična zbrka bila jedna od osnovnih karakteristika življenja u Lageru. Druga činjenica potvrđuje već rečeno u odlomku iznad citata, odnosno da poznavanje njemačkog jezika može imati presudan značaj u preživljavanju, te da zatvorenici koji ne uče brzo i ne privikavaju se na nove uslove u hodu mogu biti u jako teškom položaju i zaostatku za ostalim. Zaostatku za ostalim iz razloga što se ponekad moglo nešto čuti od stražara, saznati neke informacije prvi je u Lageru značilo imati prednost nad ostalima. Pored elemenata koji se tiču jezične zbrke u logoru može se izdvojiti još nekoliko koji čine vezu između *Božanstvene komedije* i romana *Ako je to čovjek*, o jednom je već ranije bila riječ, a to je konstrukcija koja se često koristi u samoj knjizi kao što smo već ranije i rekli, konstrukcija „na dnu“, odnosno „ovdje dolje“ u prethodnom odlomku. Drugi element je vezan za akustiku a tiče se buke u Bloku 30 u kojem je boravio Levi, jer kao što smo mogli vidjeti u prethodnom citatu mnogi zatvorenici tog bloka uzvikuju i na taj način prave buku, a upravo je buka jedna od prvih pojava koje Dante primjećuje ulaskom u pretpakao. Na narednom primjeru možemo izdvojiti dva elementa koja spajaju ova dva djela, jezičnu raznolikost i buku. Jezična zbrka je jedan od osnovnih karakteristika Danteovog *Pakla*, prolazeći kroz devet krugova pakla Dante sreće mnoge duše,

³⁰ Ivi, str. 37.

koje dolaze iz svih krajeva svijeta, pa i ne čudi prisustvo raznih jezika u svakom od krugova pakla. U nastavku ćemo vidjeti jedan takav primjer iz III pjevanja *Pakla*.

*Tu uzdisanje, plač i jauk boli
sa sviju strana zrak bez zvijezda para,
te sprve suza obraze mi poli.*

*Raznolik govor, riječi boli, kara,
uzvici gnjeva, oštra, mukla glasa,
uz pljesak ruku – sve to buka stvara.³¹*

Prethodni primjer opisuje situaciju koju je Dante zatekao u pretpaklu gdje su smještene duše mlitavaca, onih koji za vrijeme nisu imali određen stav, te su se priklanjali raznim stranama. Ono što je Dante primijetio između ostalog je i raznolik govor, baš kao i Primo koji je na to skretao pažnju više puta u svome djelu.

*Buna je velika kao kakav grad; u njoj radi, osim rukovoditelja i tehničara
Nijemaca, četrdeset tisuća stranaca, i u njoj se govori petnaest ili dvadeset jezika.
Svi stranci stanuju u različitim Lagerima, koji bunu okružuju: Lager engleskih
ratnih zarobljenika, Lager Ukrajinki, Lager dobrovoljaca Francuza, te ostali koje
ne poznajemo.³²*

U navedenom primjeru još jednom smo mogli vidjeti kako Levi govori o mnogojezičnosti u Lageru i zemljama iz kojih njegovi „gosti“ dolaze. Možemo zaključiti da je raznolikost jezika jedan od prepoznatljivijih elemenata koji spaja ova dva djela, odnosno element i činjenica kojim Levi dodatno želi približiti svoje pakleno iskustvo Danteovoj *Božanstvenoj komediji*, tačnije *Paklu*. Slično razmišljanje nalazimo i u radu Yanne B. gdje se također analizira element mnogojezičnosti koji spaja ova dva djela.

*U romanu Ako je to čovjek dosta se pažnje posvećuje babilonskoj zbrci jezika.
Tema babilonskog tornja predstavljena je već naširoko u djelu De vulgari
eloquentia, ali i u Božanstvenoj komediji nalazimo takve primjere. [...] I u romanu
Ako je to čovjek se nalazi opis koji govori o jezičnoj zbrci i logičkim posljedicama*

³¹ ALIGHIERI, Dante (2000), *op. cit.*, str. 40.

³² LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 78.

do kojih ona dovodi, odnosno problema u komunikaciji sa ostalim zatvorenicima. [...] Nisu istraživači bili prvi koji su babilonski toranj smatrali metaforom za jezičku zbrku u Auschwitzu, već Levi u čijem romanu i pronalazimo takve primjere.³³

Već smo ranije pomenuli buku koja se javlja kao akustična sastavnica između Danteovog i Primovog romana, pored buke postoji još jedan element koji spada u tu kategoriju. Naime, radi se „muzici“ koju Levi поближе označava karakterizirajući je paklenom, to nije bilo kakva muzika nego zvuk zatvorenika koji ustaju i kreću na rad u Lageru, za to vrijeme se naš protagonist nalazi u Ka-Beu.

Pri podjeli kruha u daljini se čuje, kroz prozor, u mračnu zraku, orkestar koji započinje svirati: to zdravi drugovi postrojani izlaze na posao. U Ka-Beu glazba se ne čuje dobro: dopire postojano i jednolično udaranje bubnja i činela, ali na toj plotki glazbene fraze razabiru se samo u razmacima, uz hir vjetra. Mi gledamo jedan drugoga s naših postelja, jer svi čutimo da je to paklenska glazba.³⁴

U nastavku ćemo govoriti o jednom jako upečatljivom elementu koji spaja ova djela, radi se o *contrapasso*³⁵ odnosu između grijeha i kazne, pa tako npr. u Danteovom *Paklu* nasilnici koji su prolili nečiju krv, osuđeni su vječno počivati u rijeci kipuće krvi. Izraz *contrapasso* (it.) susrećemo u Levijevom romanu kada govori o kažnjavanju civila koji su poslovali, odnosno trgovali sa zatvorenicima, objašnjavajući da u slučaju ako budu uhvaćeni u nekoj od takvih situacija bivaju osuđeni boraviti sa *Häftlinzima*³⁶, obavljati poslove koje i oni rade, gotovo postati jedan od njih, ali sa koliko toliko boljim uslovima (npr. nisu im šišali kosu kao ostalima čim bi došli u logor, te bi tako zadržali barem djelomično svoj identitet).

Osim toga, i taj radnik civil, njegov ortak, može biti optužen kod nadležnih njemačkih vlasti te osuđen da u Vernichtungslageru provede, u istim uvjetima kao i mi, različito razdoblje, koliko mi je poznato, od petnaest dana do osam mjeseci. Radnici na koje se primjenjuje takav contrapasso bivaju svučeni na ulazu kao i mi, ali se njihove pokretne čuvaju u posebnom skladištu. Ne tetoviraju ih i

³³ BUYCK, Yanna (2012-2013), *Primo Levi, un Dante moderno. Analisi dell'inferno dantesco e della figura di Ulisse in Se questo è un uomo*, Univerzitet u Gentu, str. 19.

³⁴ LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 52.

³⁵ Riječ označava analogni ili kontrastni odnos koji u Božanstvenoj komediji povezuje grijeh i kaznu.

³⁶ Zatvorenik, zatočenik, ali tokom Drugog svjetskog rata značenje naziva suzilo se na „zatočenik koncentracijskog logora“.

*zadržavaju im kosu, što ih čini lako prepoznatljivima, ali za cijelog trajanja kazne podložni su našem poslu i našoj stezi: isključivši, posve razumljivo, selekcije.*³⁷

Sama riječ *contrapasso* pojavljuje se u XXVIII pjevanju *Pakla* kada Dante govori sa Bertrand de Bornom³⁸ koji je nastojao zavaditi i razdvojiti oca i sina, te je zbog toga kažnjen tako što je njegovo tijelo podijeljeno na dva dijela, trup i glavu koju je držao za kosu i nosio sa sobom.

*A da bi znao reći, koga srete:
ja sam Bertrand de Born, što nekoć začeo
mladome kralju davat loše svjete.*

*Učinih, da se sin i otac kvače;
ni Ahitofel Absalona nije
i Davida zlom riječju podbo jače.*

*Razdvojiv tako ljudske sveze prije,
sad imam mozak razdvojen, o kuka,
od korijena, što ovaj trup ga krije,*

*i zato trpim odmazdu i muku.*³⁹

Bitno je naglasiti da se u originalnom izdanju Danteovog *Pakla* upravo koristi riječ *contrapasso*: „*Così s'osserva in me lo contrapasso*“⁴⁰ (i zato trpim odmazdu i muku), zatim da je tu riječ upotrijebio i sam Levi, ali se zbog poteškoća u prijevodu koriste drugačiji načini budući da se u našem jeziku mora prevesti opisno i zatim po potrebi objasniti.

Zanimljivo poređenje koje pravi protagonist romana *Ako je to čovjek* jeste ono u kojem ambulantu u Lageru poredi s limbom u paklu. Naime, boravak u Ka-Beu je u mnogo čemu bio lakši od onoga van njega, u Lageru. U Ka-Beu su bili smješteni bolesnici, i tu su ostajali u zavisnosti od težine svoje bolesti ili povrede, lakše i srednje bolesni obično bi se

³⁷ LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 90.

³⁸ Bertrand de Born, gospodar Hauteforta i glasoviti provansalski pjesnik, živio je u drugoj polovici 12. stoljeća. Njegovi životopisci spominju da je podjarivao Henrika, najstarijega engleskog kralja Henrika II, na mržnju prema ocu.

³⁹ ALIGHIERI, Dante (2000), *op. cit.*, str. 181.

⁴⁰ ALIGHIERI, Dante (1966-67), *Commedia*, Mondadori, Milano, str. 118.

nakon nekog vremena vratili u „normalan“ život u Lageru, dok bi oni teški bolesnici, za koje nije bilo nade ili je bilo potrebno mnogo vremena za njihovo ozdravljenje obično završavali u selekcijama, odnosno bili bi ubijeni. Bolesnici u Ka-Beu su taj boravak obično doživljavali kao odmor, jer su bili oslobođeni svakodnevnog mukotrpnog rada, koji je iscrpljivao i one najjače. Osnovne brige su im bile glad, koja ih je pratila od samog dolaska u logore za uništavanje, te sama bolest ili povreda. Pored toga što nisu morali raditi, obično nisu bili izloženi ni batinama, ni hladnoći, koja ih je jako mučila u zimskom periodu.

Život u Ka-Beu je život u limbu. Materijalne nedaće razmjerno su malobrojne, izuzev gladi i muka vezanih za bolest. Nije hladno, ne radi se i, osim ako se ne učini kakav krupan propust, nema batina. Ustajanje je u četiri, i za bolesnike; treba napraviti krevet i umiti se, ali bez velike žurbe i strogosti.⁴¹

Razlog iz kojeg Levi poredi boravak u Ka-Beu sa onim u limbu je taj što je i dušama smještenim u limbu bilo lakše nego onima koji su se nalazili u ostalim krugovima pakla. Limb se u Danteovom *Paklu* nalazi u prvom krugu pakla i tu se nalaze pravedne duše, bez grijeha, ali zato što nisu bili kršteni nisu mogli ni u raj niti u čistilište. Tu Dante sreće mnoga poznata lica iz književnosti, nauke, državnih službenika i slično. Razlog zašto je tim dušama bilo bolje i lakše nego onim u ostalim krugovima pakla je taj što nisu patili ni od čega drugog osim što su bili bez nade i puni čežnje. O ovom elementu postoje razna mišljenja, ali gore navedeno je opće prihvaćeno, o njemu se govori i u radu Yanne B. u kojem nalazimo sljedeće: „*Ostali istraživači, među kojima i Stefano Semplici, tvrde da Ka-Be ipak pokazuje više elemenata koji ga vežu za Danteov limbo. Ovo posljednje poređenje se nama čini adekvatno, jer Ka-Be čini dio pakla, ali su u njemu patnje manje u odnosu na ostatak Lagera.*“⁴²

Jedno od najvećih poniženja, kojem su bili često izloženi zatvorenici logora je i golotinja, nerijetko su morali stajati i čekati goli jedni pred drugima. Već po samom dolasku u logor bili su dužni skinuti svu svoju odjeću i obuću te čekati sljedeća naređenja.

Nikada nisam vidio starce gole. Gospodin Bergmann je nosio potpasač pa upita tumača treba li ga odložiti, a tumač je oklijevao. [...] Dolazi jedan sa metlom i mete svu obuću van, kroz vrata, na jednu hrpu. Lud je, sve ih miješa, dvadeset šest

⁴¹ LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 52.

⁴² BUYCK, Yanna (2012-2013), *op. cit.*, str. 16.

*pari, nakon čega će ostati rasparene. Vrata vode van, prodire ledeni neki vjetar, a mi goli i rukama pokrivamo trbuh.*⁴³

Gola tijela su nešto što ih je pratilo sve vrijeme u Lageru, čak i pregled kod doktora zahtijevao je skidanje odjeće i obuće, bez obzira o kojoj povredi ili bolesti da se radi.

*U ovom redu postupno se svlačimo, a kad se stigne bliže vrhu, treba biti gol, da bi nam bolničar mogao pod pazuhom udjenuti toplomjer; ako je tkogod obučen, gubi red i opet se vraća na začelje. Svi moraju dobiti toplomjer, makar imali samo svrab ili zubobolju.*⁴⁴

Razlog zašto su često morali biti goli uglavnom je bio neopravdan, a glavna svrha je bila dodatno ugnjetavanje i ponižavanje čovjeka. Upravo ta golotinja kojoj su često bili izloženi je jedna od sastavnica sa Danteovim *Paklom*, jer su mnoge duše bile gole, odnosno njihova tijela. Pa tako imamo primjer iz *Pakla* kada Dante sa Vergilijem dolazi na rijeku Aheront gdje Haron prevozi duše, a Dante ih opisuje: „A one gole, izmorene sjene, kad osjetiše krutih riječi breme, poblijede zubma cvokoćuć strvene.“⁴⁵ Međutim, takvih primjera ima mnoštvo u Danteovom *Paklu*, baš kao što je slučaj i sa Levijevim romanom *Ako je to čovjek*. Dante gole duše sreće i dalje spuštajući se sve niže i niže u pakao, tako npr. u drugom pojasu sedmog kruga gdje su smještene duše nasilnika, tačnije onih koji su digli ruku sami na sebe Dante nailazi na gole duše koje u divljem lovu kroz šumu samoubica progone kuje: „I dva stvorenja izgrebana, naga vidjesmo slijeva gdje granje po gaju lomeći bježe iz svih svojih snaga.“⁴⁶

Za kraj vezano za ovaj element ćemo izdvojiti dio u kojem Levi opisuje jednu od selekcija, odnosno odvođenje nepotrebnih zatvorenika u krematorij, scena sama po sebi je grozna i strašna, pa je vjerovatno upravo zbog toga Primo odlučio baš u tom dijelu i opisu te situacije gotovo citirati dio iz *Pakla*.

Mnogi već dremuckaju kad bujica komandi, psovki i udaraca najavi da komisija stiže. Blockältester i njegovi pomoćnici šakama i urlicima, počevši od dna

⁴³ LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 20.

⁴⁴ Ivi, str. 48.

⁴⁵ ALIGHIERI, Dante (2000), *op. cit.*, str. 42.

⁴⁶ Ivi, str. 95.

*spavaonice, tjeraju ispred sebe mnoštvo prestrašene golotinje i zbijaju je u Tagesraum, što je ujedno i Ravnateljstvo.*⁴⁷

Dio u kojem kaže da pomoćnici tjeraju ispred sebe mnoštvo prestrašene golotinje (it. „[...] *si cacciano davanti la turba dei nudi spaventati [...]*“⁴⁸) neodoljivo podsjeća na prizor i opis iz XXIV pjevanja Danteovog *Pakla*, u kojem opisuje duše koje su smještene u sedmu jarugu osmog kruga, odnosno lopove koji se nalaze među zmijama: „*Između divljih, grozних zmijskih snopa čeljad se gola, preplašena vija bez zakloništa i heliotropa.*“⁴⁹ Što bi na italijanskom jeziku bilo: „*Tra questa cruda e tristissima copia corrëan genti nude e spaventate [...]*“⁵⁰ Možemo zaključiti da postoji jako velika sličnost između Danteovih stihova i Levijevog opisa selekcije, tačnije opisa koji se tiču duša u *Paklu*, odnosno tijela u Lageru.

Pored svih poveznica koje spajaju dva remek-djela, i sve simbolike Danteove *Božanstvene komedije* u romanu *Ako je to čovjek*, ne izostaje ni ona koja se tiče samih kazni, odnosno poslova u Lageru koji jako podsjećaju na kazne mrtvih duša u *Paklu*. Tako npr. u poglavlju „Na dnu“ nailazimo na jedan prije svega realističan opis onoga što su inače u Lagerima radili zatočenici, ali pored te realistične note, i činjenice naravno, taj opis poslova jako podsjeća na muke kojima su bile izložene duše u *Paklu*. To naravno nije slučajnost budući da mnogi dijelovi romana *Ako je to čovjek* aludiraju na Danteov *Pakao*.

*Guram vagone, radim lopatom, lomim se na kiši, drhtim na vjetru; već ni moje vlastito tijelo nije više moje; utroba mi je otečena, udovi usahli; lice jutrom otečeno, a uvečer upalo; ponetko među nama ima požutjelu kožu, neki drugi – sivu: kada se ne vidimo tri-četiri dana, jedva prepoznajemo jedan drugoga.*⁵¹

Dio u kojem naš protagonist govori da se lomi na kiši možemo povezati sa III pjevanjem u Danteovom *Paklu*, gdje su smješteni proždrljivci, koji se nalaze u blatu i po kojima tuče vječna kiša i snijeg: „*To je krug treći, krug kiše i tuče; prokleta, vječna, hladna, teško pada, uvijek je ista, danas ko i juče.*“⁵² Zatim malo kasnije u istom pjevanju ponovno

⁴⁷ LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 141.

⁴⁸ LEVI, Primo (1989), *Se questo è un uomo*, Einaudi, Torino, str. 138.

⁴⁹ ALIGHIERI, Dante (2000), *op. cit.*, str. 155.

⁵⁰ ALIGHIERI, Dante (1966-67), *op. cit.*, str. 108.

⁵¹ LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 35

⁵² ALIGHIERI, Dante (2000), *op. cit.*, str. 55.

pronalazimo kišu kao pojavu i mučenje na istoj: „*Vi građani ste me zvali Ciacco: proždrljivost me, grijeh štetan, smuti, pa se sad mučim na kiši ovako.*”⁵³

Poveznicu za guranje vagona pronalazimo u četvrtom krugu gdje su smješteni škrci i rasipnici čija je kazna da guraju i kotrljaju težak teret, te se međusobno vrijeđaju.

*Više no igdje tu ugledah ljudi;
s dvije strane idu i, vičući jako,
svak valja teret snagom svojih grudi.*

*Kada se skobe, okreće se svako,
i, valjajući natrag istom prugom,
viču: „Što držiš?” i „Što bacaš tako?”*⁵⁴

Za Levijevo drhtanje na vjetru pronalazimo poveznicu u V pjevanju *Pakla*, to je drugi krug u kojem su smještene grešne duše ljubavnika koje neprestano nosi vjetar.

*Do mjesta dođoh, gdje sva svjetla šute,
što šumi kao more u oluji,
kad ga vjetri s raznih strana mute.*

*Pakleni vihar, što bez stanke huji,
tu nosi duše u zamahu punu:
muči ih, bije, vrteć ih u struji.*⁵⁵

Možemo zaključiti, kao što smo već i ranije rekli, da Levijev opis mukotrpnog rada i nepogodnih vremenskih uslova neodoljivo podsjeća na muke i kazne sa kojima se susreću duše u *Paklu*, te da je ovo jedan od mnogobrojnih elemenata koji spajaju Levijev i Danteov roman. Brojna su stvarno poređenja i elementi u romanu *Ako je to čovjek* koji aludiraju i simboliziraju Danteovo djelo i *Pakao* koji on opisuje. Jedan od takvih elemenata je i Levijevo poređenje zatvorenika sa suhim lišćem: „*Kad zaszvira ta glazba, mi znamo da drugovi, vani u magli, kreću marševskim korakom, poput strojeva; njihove su duše mrtve, a glazba ih tjera,*

⁵³ Ivi, str. 56.

⁵⁴ Ivi, str. 60.

⁵⁵ Ivi, str. 51.

*kao vjetar sasušeno lišće, i nadomješta im volju.*⁵⁶ Upravo tu metaforu koristi i Dante kada opisuje mrtve duše na rijeci Aheront za koje kaže ovo: „*Ko što stabla u jesen se luče listovi jedan za drugim, dok grane svoj čitav nakit zemlji ne izruče.*”⁵⁷

Kao što u *Paklu* grešne duše imaju svog sudiju Minosa⁵⁸ koji određuje njihovu krajnju destinaciju, samim tim i muke i kazne kojima će biti izloženi, tako i Primo ima svog Minosa. To je doktor Pannwitz, koji određuje da li će Levi biti primljen u hemijsku laboratoriju, što bi za njega značilo lakši posao, više „logistike“ sa kojom može trgovati, čistiji prostor za rad, te bijeg od vremenskih neprilika. Sve u svemu mnogo bolji položaj nego onaj u kojem je Levi do tada bio. Pošto je doktor Pannwitz taj koji je određivao daljnju Levijevu sudbinu, te uslove, odnosno neuslove kojim će biti izložen, možemo ga usporediti sa Minosom iz *Pakla* koji je te okolnosti određivao za mrtve duše.

Šef pomenute laboratorije za proizvodnju sintetičke gume se zvao Alex, nije bio Jevrej niti hemičar, a kako sam Levi kaže nije se stidio svog neznanja. Alex je bio taj koji je zatvorenike vodio na „ispit“ iz hemije, a Levi ga poredi sa đavolima iz Zlih Jaruga⁵⁹.

*Evo nas opet na stubištu. Alex leti niza stube: ima kožnu obuću jer nije židov, lakih je nogu poput vragova u Zlim jarugama. Okreće se odozdo i gleda me poprijeko, dok ja, smeten i bučan, silazim u svojim rasparenim golemim klompama, hvatajući se kao starac za rukohvat.*⁶⁰

Može se zaključiti da Levi poredi Alexa sa đavolima koji čuvaju petu jarugu osmog kruga, a kojima je Dante dao ime Malebranche⁶¹, koji donose grešnike u jaruge nakon što Minos odluči u koji krug, odnosno jarugu trebaju pasti. Kao što Levi za Alexa kaže da je lak na nogama tako i Dante govori za đavole Malebranche: „*Ah, kako divlja slika mu je bila, i kako bješe držanje mu kruto, s nogama lakim i rastrtih krila!*”⁶² O ovom elementu, tačnije jednom njegovom dijelu koji se tiče riječi *lako* govori David J. Rothman, koji upravo govori o tome kako je Levi upotrijebio istu riječ kao i Dante pri opisu đavola koji nose grešnike: „*Primjećujemo da Levi koristi identičnu riječ „leggero“ kako bi opisao Alexovo kretanje:*

⁵⁶ LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 52.

⁵⁷ ALIGHIERI, Dante (2000), *op. cit.*, str. 42.

⁵⁸ Pravedni kretski kralj koji je kod Dantea pretvoren u paklenog suca koji udaranjem dugim repom određuje broj krugova kroz koje duša mora pasti da bi stigla na za nju određeno mjesto.

⁵⁹ Osmi krug pakla podijeljen je na deset rovova nazvanih Malebolge ili Zle Jaruge.

⁶⁰ LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 118.

⁶¹ Zle pande.

⁶² ALIGHIERI, Dante (2000), *op. cit.*, str 135.

'Alex leti niza stube: ima kožnu obuću jer nije židov, lakih je nogu poput vragova u Zlim jarugama.'"⁶³ Primjećujemo da David izdvaja riječ *lako* (it. leggero) koju su oba autora koristila u svojim djelima.

Za kraj centralnog dijela rada reći ćemo nešto više o poglavlju koje nosi naziv „Pjesma o Odiseju“. Iz kojeg se razloga Primo Levi prisjeća baš XXVI pjevanja *Pakla* u kojem se govori o Odiseju? Zašto Odisej pronalazi svoje mjesto u Danteovom *Paklu*? Da li Odisej u oba slučaja ima istu vrijednost? Kako izgleda u očima Levija i Dantea? Šta simbolizira njegova pojava općenito i koju poruku nosi? Sve su to pitanja koje se postavljaju kada govorimo o Odiseju i o onome što on predstavlja, kako u prošlosti tako i u današnjem vremenu. Nije slučajna poruka koju Levi želi prenijeti prisjećajući se Danteovog XXVI pjevanja, jer sam Odisej predstavlja nešto više od istoimenog Homerovog epa, *Odiseja*⁶⁴, u kojem se govori o Odisejevim lutanjima i njegovom povratku u Itaku.

Ono što je važno predstaviti odmah na početku jeste dio XXVI pjevanja koji je Levi citirao svome sagovorniku i koji je zapravo ključni element ove rasprave: „*Mislite, rekoh, na vaše postojanje: nije vam živjeti ko što skot je sviko, već vam je krepost tražiti i znanje.*“⁶⁵ Istina je da je Levi nastojao i jednim dijelom uspio citirati gotovo čitavo pjevanje, ali dio koji smo naveli je upravo taj koji je izazvao najviše polemike i koji je na neki način trznuo Levija iz gorke stvarnosti Lagera i ponudio mu makar u mislima izlaz iz istog.

Odisejeva poruka svojim drugovima na brodu je jedinstvena i bezvremenska, jer ona podsjeća ljude koja je zapravo njihova uloga i koji je razlog njihovog postojanja. Da krenemo do početka, sam Aristotel u svom djelu *Metafizika* šalje sličnu poruku onoj koju Odisej upućuje svojim moreplovcima kada su stigli do Heraklovih stupova, a ona glasi:

Svi ljudi teže znanju po naravi. Znak je toga ljubav prema sjetilima, jer i mimo koristi ona se vole sama za sebe, a najviše od svih sjetilo vida. Naime, ne samo kako bismo djelovali nego i kad ne kanimo ništa činiti, izabiremo takoreći gledanje

⁶³ ROTHMAN, David J. (2016) *Primo Levi, Dante, and the Meaning of Reading*, Sewanee Review, 124(3), str. 503.

⁶⁴ Odiseja je jedan od dva antička grčka epa koja se pripisuju Homeru, navodno slijepom jonskom ili eolskom pjesniku. Ta se dva epa danas smatraju najstarijim djelima grčke književnosti, a vjeruje se da datiraju iz 8. ili 7. stoljeća pne.

⁶⁵ LEVI, Primo (2017), *op. cit.*, str. 126.

*radije od svega ostalog. Uzrok je tomu što od svih sjetila ono nam najviše omogućuje spoznaju i pokazuje mnoge razlike.*⁶⁶

Dakle ljudi prirodno tragaju za znanjem, za nečim novim, za saznanjima i otkrićima, to je poruka koja datira još od davnina. O tome govori i sam Dante u svom djelu *Convivio*⁶⁷, u kojem kaže:

*Kao što govori i sam Filozof na početku Prve Filozofije, svi ljudi prirodno žele znati. Razlog tome može biti i jeste taj što je sve [...] podložno vlastitom savršenstvu, tako da je znanost krajnje savršenstvo naše duše, u kojoj leži naša konačna sreća [...]*⁶⁸

Očito je da se Dante kada kaže Filozof (it. Lo Filosofo) poziva na Aristotela, i na njegovo djelo *Metafizika*, te da mu ova misao nije strana i da možda upravo zbog toga Odisej pronalazi mjesto u njegovom remek-djelu, iako u *Paklu*, Dante mu ipak odaje jedan vid poštovanja. Nije isključeno da Dante u Odiseju vidi nešto što je bilo veliki dio i njegovog vlastitog života, kao što su žar za spoznajom, za znanjem i općenito novim stvarima, a već smo vidjeli da Danteu nije strana misao da je čovjek po prirodi teži za znanjem.

U 11. poglavlju knjige *Ako je to čovjek* dolazimo na vrlo neobičan način do očitog traga Danteovog *Pakla* u Levijevom djelu. Naime, zatvorenik Jean koji se našao zajedno sa Levijem u zatočeništvu bio je zadužen za mnoge zadatke (čišćenje prostora, dostava alata, računovodstvo i sl.) jedan od njih je uzimanje obroka za ostale zatvorenike u svojoj skupini. Budući da mu je za to često trebala pomoć imao je pravo da uzme još jednog od zatvorenika u ispomoć, a ta uloga je zadesila i našeg protagonista. Bitno je naglasiti da je Jean odlično govorio francuski i njemački jezik, te izrazio želju da ga Levi podučiti italijanskom jeziku. Levi pristaje ispuniti Jeanu želju, te za svoju prvu lekciju uzima tekst iz XXVI Danteovog pjevanja, onaj koji govori o Odiseju. Na prvu Levi je načinio jedan vrlo neobičan izbor pri odabiru teksta budući da ti Danteovi stihovi nisu baš bili jezički produktivni, ali razlog odabira baš tog teksta otkriva se tek kasnije, kada se u obzir uzme sadržaj, kontekst i situacija u kojoj se nalaze zatočeniči.

⁶⁶ ARISTOTEL (2001), *Metafizika*, Signum, Zagreb, str. 1.

⁶⁷ *Convivio* je djelo koje je napisao Dante Alighieri u prvim godinama svog progonstva, sa namjerom da ponudi „banket“ znanja svima onima koji su za tim žudjeli ali koji se nisu uspjeli tome posvetiti zbog svojih ličnih obaveza i poslova.

⁶⁸ ALIGHIERI, Dante (1988), *Convivio*, Einaudi, Milano, str. 6.

Sjećanje na Dantea izrodilo je buđenjem sjećanja i uspomena dvojice zatvorenika, čije su uspomene i identiteti izbrisani od strane nacista, zbog kojih su postali samo puki brojevi koje su dobili na ulazu u logor. Kroz Dantea Levi uspijeva izgraditi vanjski svijet unutar samog Lagera, uspomene, sjećanja, svijet od prije. Zašto se Levi odlučio upravo za XXVI pjevanje iz *Pakla* postaje jasno tek kada stigne do dijela u kojem se Odisej obraća svojim članovima posade, prije nego što će potonuti iza Heraklovih stupova⁶⁹, gdje se prema vjerovanju nasukao na brdo čistilišta.⁷⁰ U tom obraćanju Odisej svojim drugovima govori:

*O braćo, što ste na zapad daleče
Kroz brojne stigli pogibli i jade,
Iskoristite još to kratko veče*

*Od vaših čula, što vam preostade,
Da iduć tragom sunčane putanje
Spoznate svijet, gdje ljudi ne imade.*

*Mislite' – rekoh 'na vaše postojanje:
Nije vam živjet ko što skot je sviko,
Već vam je krepost tražiti i znanje.'*⁷¹

Upravo u stihovima u kojima Odisej govori nije vam živjeti kao što skot je sviko, već da je cilj života tražiti krepost, odnosno trajna volja i neprestano nastojanje činjenja dobrih djela, te traženja znanja, pronalazimo smisao Levijeveg izbora, jer na ovaj način osuđuje zlo koje se čini koncentracionim logorima i zatočeništvom, kojima se čovjek želi svesti na sami minimum, u kojima čovjek postaje obična životinja, a ne neko ko žudi za znanjem i dobrim djelima. Upravo tu pronalazimo i glavnu razliku između Danteovog i Levijeveg Odiseja.

Za Dantea Odisejeva odvažnost se nije našla pod Božjom milošću jer mu je upravo ona i presudila, zbog nje se našao u paklu, tačnije iz razloga što je sa svojim drugovima isplovio na Atlantski okean iza Heraklovih stupova, koje je prema mitovima Heraklo podigao u znak pomorcima da ne plovo dalje.

⁶⁹ Misli se na Gibraltarski tjesnac, što ga sačinjavaju afričke i europske planine, u staro doba prozване Heraklovim stupovima, jer ih je prema mitskim pričama podigao Heraklo kao znak pomorcima da dalje ne plovo.

⁷⁰ Smatra se da je brijeg koji su putnici ugledali poslije petomjesečne plovidbe zapravo brdo čistilišta, jedino kopno na južnoj hemisferi, nalazeći se po Danteovom shvaćanju na suprotnoj strani od Jeruzalema.

⁷¹ ALIGHIERI, Dante (2000), *op. cit.*, str. 168.

Za Levija, ipak, Odisejeva odlučnost i odvažnost dolazi na odobravanje, ona nije beznačajna ni suluda, već predstavlja dostojanstvo i aktivno djelovanje. Obnavlja potragu za znanjem i kreposti, vlastito polje racionalnosti, urođenu mogućnost prevazilaženja granica i limita. Levi kroz sjećanje na Odiseja i njegov govor vraća ljudsko dostojanstvo barem na trenutak zatvorenicima logora, koji su svedeni da žive kao životinje, upravo suprotno od onoga o čemu je pripovijedao Odisej svojim drugovima na brodu.

Analiza Levijevog poglavlja „Pjesma o Odiseju“ je najčešći predmet rasprave kada se govori o romanu *Ako je to čovjek*. Tu temu obrađuje i Yanna Buyck u svome radu pod nazivom *Primo Levi, un Dante moderno. Analisi dell'inferno dantesco e della figura di Ulisse in Se questo è un uomo*, u kojem govori o razlozima i motivima iz kojih Levi stvara poveznicu između Danteovog romana i svog djela, te o tome kaže sljedeće:

Kao da se zamišljena situacija Danteovog Pakla savršeno poklapa sa preživljenom stvarnošću Primo Levija u Lageru. Obojica se nalaze u sopstvenom paklu, zamišljenom ili ne, na najokrutnijem mjestu koje čovjek može zamisliti. I upravo na jednom takvom, tako reći neizrecivom mjestu, Levi se prisjeća Dantea. Levi ne želi da samo Pikolo shvati iskustva koja su Jevreji preživjeli u koncentracionom logoru u Auschwitzu, već cijeli svijet. Baš kao što je slučaj i sa Danteom. Levi osjeća potrebu da pomogne narednim generacijama da shvate šta se desilo u Auschwitzu, da prenese sjećanja iz vlastitog pakla.⁷²

U nastavku pomenutog rada Yanne Buyck navodi se smisao Levijevog citiranja upravo XXVI pjevanja *Pakla*, odnosno promjena u značenju onoga što predstavlja Odisej.

Ali zašto mu na pamet pada upravo „Pjevanje o Odiseju“? U ovom uznemirujućem paklu od Auschwitza u kojem su nacisti ljude sveli na beznačajne brojeve, Odisej više ne predstavlja nekoga ko krši božanske zakone, grešnika koji je zaslužio svoju kaznu, već postaje simbol otpora degradacije zatočenika, provođene od strane njemačkih vojnika. Levi i Pikolo postaju Odisej i Diomed modernog doba, ne predaju se pred takvom zlobom, te ne žele zaboraviti da su ljudi.⁷³

O kratkotrajnom duhovnom oslobađanju dvojice likova govori se i u radu Jonathan Drukera, koji također analizira poglavlje koje se tiče Odiseja. Govori o tome kakvo značenje

⁷² BUYCK, Yanna (2012-2013), *op. cit.*, str. 7.

⁷³ *ibid.*

u tom trenutku imaju Odisejeve riječi koje Dante navodi u svom djelu i kakav osjećaj i promjenu stvaraju kod Levija i Jeana.

Samo prepričavanje toga kako Danteov Odisej potvrđuje svoju ljudskost čineći iracionalne stvari, neljudske sile veće od njega samoga, uzrokuje trenutni osjećaj oslobođenja za Levija i Jeana, koji se u svojoj identifikaciji sa drevnim junakom nakratko odupiru dehumanizaciji logora smrti.⁷⁴

Pretpostavlja se da se Odisej nasukao na brdo čistilišta i da tako biva potopljen njegov brod, baš kao što biva potopljeno i Primovo sjećanje stvarnošću Auschwitz, ali je barem na tren Levi uspio izgraditi vanjski svijet unutar zidova logora i to upravo zahvaljujući Danteovom XXVI pjevanju u kojem se govori o Odiseju, kojeg na kraju krajeva i sam Dante poštuje.

⁷⁴ DRUKER, Jonathan (2004) *The Shadowed Violence of Culture: Fascism and the Figure of Ulysses in Primo Levi's Survival in Auschwitz*, *Clio*, 33(2), str. 144.

ZAKLJUČAK

Nakon što smo predstavili elemente i simboliku koja spaja Danteovu *Božanstvenu komediju*, tačnije *Pakao*, i Levijev roman *Ako je to čovjek* možemo reći da postoji izuzetno jaka veza između pomenutih djela. Iz ovog rada možemo vidjeti da su ti elementi i motivi poprilično brojni i na dobar način, u stilskom smislu, upotrebljeni, ali treba naglasiti da oni nisu ubačeni jedino iz stilskih razloga, već što su zaista proživljeni od strane našeg protagoniste i mnogih drugih koji su bili zatočeni u koncentracionim logorima tokom Drugog svjetskog rata.

Kao što smo kazali na početku postoje mnoge razlike između Danteovog i Levijevog djela, ali riječ koja čini neraskidivu vezu između njih je pakao. Danteov *Pakao* zagrobnog života je velikim dijelom pretvoren u stvarnost stvaranjem logora za uništenje u Drugom svjetskom ratu, a kroz njega su prošla mnoga djeca, žene i muškarci, u većini slučajeva to je bila karta u jednom smjeru, samo su rijetki dobili šansu da počnu ponovno iz početka, sa vječnim sjećanjem na bolno proživljeno iskustvo.

Levi je svoje iskustvo na izvrstan način pretočio u pisano djelo, spojivši razne motive iz Danteovog *Pakla* sa doživljajima iz logora, kao što su pjesma o Odiseju, koja je vjerovatno i najprepoznatljiviji element i trag Danteovog djela u Levijevom romanu, što ima dvostruku vrijednost. Prva je ta što se Primo direktno poziva na Danteovo djelo citirajući određene dijelove XXVI pjevanja *Pakla*, a druga što tim šalje jasnu poruku o svrsi čovjeka svome poznaniku iz logora, sebi, i svima koji su pročitali njegovu knjigu. Pored pjesme o Odiseju tu su još poređenja Lagera sa *Paklom*, rada i neuslova u logoru sa kaznama i mukama u *Paklu*, zatočenika sa mrtvim dušama, šefova sa đavolima, Ka-Be ambulante sa limbom i slično.

U radu su pored osnovnih informacija o *Božanstvenoj komediji*, romanu *Ako je to čovjek* i njihovim autorima, predstavljeni suštinski elementi koji stvaraju simboliku između dva remek-djela. Objašnjena je veza primjera koji su našli svoj put do ovoga rada, te su predstavljeni originalni dijelovi, odnosno citati iz jednog ili oba romana kada je to bilo potrebno, a sve u cilju kako bi se dobila šira, potpunija i preciznija slika o samoj simbolici koja služi kao poveznica između ove dvije knjige. Kada se obrađuje tema iz nekog romana kao što je slučaj sa romanom *Ako je to čovjek*, koji u sebi nosi mnoge druge teme, gdje svaka nova stranica nosi sa sobom određenu težinu, odgovornost, novi opis, nove muke, nove

strahote, onda je teško izolovati samo određenu temu na takav način da se ne zagrebe makar površinski neka druga. Iz tog razloga u ovom radu se nalaze elementi nekih drugih tema, kao što su dehumanizacija, depersonalizacija i slično. Roman je takav, ili bolje reći proživljeno iskustvo, da jedna tema ne isključuje drugu, šta više, nalaze se u čvrstoj koheziji. Ali to daje dodatno bogatstvo kako romanu, tako i samom radu koji obrađuje temu simbolike. Upravo iz tog razloga gotovo svi citati koji su služili kao primjeri, prenijeti su u cjelini, odnosno misao autora je prenijeta u cijelosti jer na taj način i čitaoci ovoga rada mogu dobiti cijelu sliku i bolje povezati ono o čemu se govori u centralnoj temi, a to je simbolika između Danteove *Božanstvene komedije* i romana *Ako je to čovjek* Primo Levija.

Evidentno je da se Primo Levi odlično snašao u novoj ulozi, odnosno ulozi pisca, napisavši ovaj roman kojim je obznanio svoje stravično iskustvo, ali i mnogih drugih, u logorima za uništenje. Osjetio je na svojoj koži ugnjetavanje čovjeka, depersonalizaciju i dehumanizaciju u najvećoj mogućoj mjeri. Ipak uz sve to mukotrpno iskustvo uspio je sačuvati svoj identitet te nerijetko kroz svoje djelo poslati poruku o čovjeku i smislu njegovog postojanja, pokazujući na svom primjeru, a kako i sam kaže, koliko odvažnosti treba čovjeku u Auschwitzu da bude čovjek.

LITERATURA

ARISTOTEL (2001), *Metafizika*, Signum, Zagreb.

ALIGHIERI, Dante (1966-67), *Commedia*, Mondadori, Milano.

ALIGHIERI, Dante (1988), *Convivio*, Einaudi, Milano.

ALIGHIERI, Dante (2000), *Pakao*, SysPrint, Zagreb.

BUYCK, Yanna (2012-2013), *Primo Levi, un Dante moderno. Analisi dell'inferno dantesco e della figura di Ulisse in Se questo è un uomo*, Univerzitet u Gentu.

DE SANCTIS, Francesco (1955), *Povijest talijanske književnosti* Matica Hrvatska, Zagreb.

FERRONI, Giorgio, (2005), *Istorija italijanske književnosti*, CID, Podgorica

LEVI, Primo (1989), *Se questo è un uomo*, Einaudi, Torino.

LEVI, Primo (2017), *Zar je to čovjek*, Fraktura, Zaprešić.

Internet izvori

DRUKER, Jonathan (2004) *The Shadowed Violence of Culture: Fascism and the Figure of Ulysses in Primo Levi's Survival in Auschwitz*, *Clio*, 33(2), str. 143–161. Dostupno na: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=asn&AN=14558104&site=ehost-live> (Pristupljeno: 13. 7. 2020).

<http://www.treccani.it/enciclopedia/primo-levi/> (pristupljeno 12.06.2020)

http://www.treccani.it/magazine/lingua_italiana/speciali/Levi/Ortore.html (pristupljeno 22.04.2020)

<https://www.studenti.it/se-questo-e-un-uomo-primo-levi-trama-romanzo-analisi-poesia.html> (pristupljeno 10.04.2020.)

ROTHMAN, D. J. (2016) 'Primo Levi, Dante, and the Meaning of Reading', *Sewanee Review*, 124(3), pp. 498–505. doi: 10.1353/sew.2016.0089.

Dostupno na: <http://web.b.ebscohost.com/ehost/detail/detail?vid=6&sid=a4c6223b-5df5-434d-b001-eaf5cbcd64b8%40pdc-v->

[sessmgr05&bdata=JnNpdGU9ZWwhvc3QtbGl2ZQ%3d%3d#AN=117806120&db=asn](http://web.b.ebscohost.com/ehost/detail/detail?vid=6&sid=a4c6223b-5df5-434d-b001-eaf5cbcd64b8%40pdc-v-sessmgr05&bdata=JnNpdGU9ZWwhvc3QtbGl2ZQ%3d%3d#AN=117806120&db=asn)

Pristupljeno 13. 7. 2020.